

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

УДК 75.03 (045) “17/20”

Бардік Марина Афанасіївна,
кандидат мистецтвознавства, провідний
науковий співробітник
науково-дослідного відділу історії та
археології Національного Києво-Печерського
історико-культурного заповідника
ORCID 0000-0003-3092-8929
mb30@i.ua

**ОБРАЗИ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ДІЯЧІВ У ЖИВОПИСІ
УСПЕНЬКОГО СОБОРУ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ XVIII–XXI СТОЛІТЬ**

Мета статті – дослідити трансформацію галереї образів українських політичних діячів у живописній декорації Успенського собору Києво-Печерської лаври XVIII–XXI ст. **Методологія дослідження** ґрунтується на використанні історико-культурного, мистецтвознавчого аналізу для вивчення архівних джерел і фотографій, живописних композицій Успенського собору. **Наукова новизна роботи.** Розкрито історичний розвиток образів українських князів і гетьманів у розписах Успенського собору Києво-Печерської лаври XVIII–XXI століть. Простежено трансформацію семантики образів князів і композиції галереї благодійників. Визначено семантику галереї благодійників у сучасному живописі собору. **Висновки.** У бароковій декорації Успенського собору XVIII століття існувала галерея князів-благодійників. У 1770-х (Захарія Голубовський, 1772–1777) було зображено князів та княгинь України-Русі, російських царів. У написаній заново галереї (І. Юрін, 1811) образи князів і царів збереглися, жіночі образи зникли, але з'явилися образи українських гетьманів (І. Скоропадський, Б. Хмельницький, І. Мазепа). У 1835 р. зображення гетьманів зафарбували. У новій декорації собору (В. Верещагін, 1894–1900) образи князів-благодійників поступилися місцем образам князів-святих. Образ київського князя Святослава Ярославича, який взяв участь у закладанні Успенського собору, зберігався в усіх розписах XVIII–XXI ст. У сучасних розписах собору в основу галереї благодійників покладено живопис 1772–1777 рр. та 1811 р. Її складають образи гетьманів, князів, княгині, царів. У сучасній галереї благодійників (А. Гончар, О. Григоров, 2012–2013) акцентовано ідею предстоюння перед Богородицею з Немовлям, ідею відповідальності політичних діячів.

Ключові слова: сакральне мистецтво, монументальний живопис, Києво-Печерська лавра, Успенський собор

Бардік Марина Афанасіївна, кандидат искусствоведения, ведущий научный сотрудник научно-исследовательского отдела истории и археологии Национального Киево-Печерского историко-культурного заповедника

Образы украинских политических деятелей в живописи Успенского собора Киево-Печерской лавры XVIII–XXI веков

Цель статьи – исследовать трансформацию галереи образов украинских политических деятелей в живописной декорации Успенского собора Киево-Печерской лавры XVIII–XXI вв. **Методология исследования** основана на использовании историко-культурного, искусствоведческого анализа для изучения архивных источников и фотографий, живописных композиций Успенского собора. **Научная новизна работы.** Раскрыто историческое развитие образов украинских князей и гетманов в росписях Успенского собора Киево-Печерской лавры XVIII–XXI вв. Прослежена трансформация семантики образов князей и композиции галереи жертвователей. Определена семантика галереи жертвователей в современной живописи собора. **Выводы.** В барочной декорации собора XVIII в. существовала галерея князей-жертвователей. В 1770х (Захария Голубовский, 1772–1777) были изображены князья, княгини Украины-Руси, русские цари. В написанной заново галерее (И. Юрин, 1811) образы князей и царей сохранились, женские образы исчезли, но появились образы украинских гетманов (И. Скоропадский, Б. Хмельницкий, И. Мазепа). В 1835 г. изображения гетманов закрасили. В новой декорации собора (В. Верещагин, 1894–1900) образы князей-жертвователей уступили место князьям-святым. Образ киевского князя Святослава Ярославича, участвовавшего в заложении Успенского собора, сохранялся во всех росписях XVIII–XXI вв. В современных росписях собора в основу галереи жертвователей положена живопись 1772–1777 гг. и 1811 г. Ее составляют образы гетманов, князей, княгини, царей. В современной галерее жертвователей (А. Гончар, А. Григоров, 2012–2013) акцентирована идея предстоюния перед Богородицей с Младенцем, идея ответственности политических деятелей.

Ключевые слова: сакральное искусство, монументальная живопись, Киево-Печерская лавра, Успенский собор

Bardik Maryna, PhD in Study of Art, leading researcher at the Scientific-Research Department of the History and Archaeology at the National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve

Images of Ukrainian Politicians in the Kyiv-Pechersk Lavra's Dormition Cathedral Paintings in the XVIII–XXI Centuries

The purpose of the article is to study the transformation of the gallery of Ukrainian politicians' images of in the Kyiv-Pechersk Lavra's Dormition Cathedral paintings in the XVIII–XXI centuries. **The methodology** is based on the historical and cultural, art study analysis for the studies the records and archival photographs, the painting compositions in the Kyiv-Pechersk Lavra's Dormition Cathedral. **Scientific novelty.** The historical evolution of the Ukrainian princes and hetmans' images in the Kyiv-Pechersk Lavra's Dormition Cathedral paintings in the XVIII–XXI centuries has been researched. The transformation of the princes' images semantics and the donators' gallery composition has been observed. The donators' gallery semantics in the contemporary mural paintings in the cathedral has been defined. **Conclusions.** There was the princes-donators' gallery in the Dormition Cathedral's Baroque decoration in the XVIII century. In the 1770s (Zakharіia Holubovskiy, 1772–1777), the princes and princesses of Ukraine-Rus, the Russian tsars, were painted. In the renewed gallery (I. Yurin, 1811), the princes and tsars' images were preserved, the women' images were removed, the hetmans' images (I. Skoropadskiy B. Khmelnytskyi I. Mazepa) were superinduced. In 1835 the hetmans' images were painted over. The princes-donators' images gave place to the princes-saints one in the new cathedral's decoration (V. Vereshchahin, 1894–1900). The image of Kyivan prince Sviatoslav Yaroslavych who took part in the foundation of the Dormition Cathedral, was preserved in the mural paintings during the XVIII–XXI centuries. The donators' gallery is based on the painting 1772–1777 and 1811 in the contemporary mural paintings. It consists of images of the hetmans, princes, princes, and tsars. The idea of the adoration of the Mother of God, as well as one of the politicians' responsibility, is emphasized in the contemporary donators' gallery (A. Honchar, O. Hryhorov, 2012–2013).

Key words: sacral art, mural painting, Kyiv-Pechersk Lavra, Dormition Cathedral

Актуальність теми дослідження. Із глибини історії людства, із різних релігій до нас дійшла традиція жертви на храм. Розвиток Києво-Печерської лаври, її архітектурного ансамблю, мистецтва, книгодрукування великою мірою забезпечили пожертви вірян різного суспільного положення і фінансового статку. «Дві ліпти вдови» – анонімні, невеликі за розміром, пожертви мільйонів православних, зазвичай, не згадуються в земних анналах; нам відомо про щедрі дари Печерському монастирю політичних діячів і представників шляхетних родів. Їхні образи були втілені в розписах Успенського собору Лаври, тому для історії українського живопису є важливим вивчення розвитку галереї образів українських політичних діячів від часу згадки про них і до сьогодні.

Аналіз досліджень і публікацій. Доволі цікаво, що в західній частині Успенського собору були дзеркально розташовані зображення настоятелів і благодійників Печерського монастиря, але саме останнім приділяли особливу увагу цінителі вітчизняної старовини, а потім і науковці. Сплеск дискусій у періодиці спостерігався наприкінці XIX ст., коли одні автори, як, наприклад, М. Петров та О. Ертель, наполягали, що зображення князів-жертвувателів позбавлені історичної достовірності, мають вади рисунка і композиції [1; 2]. Навпаки, Є. Кузьмін та С. Яремич наполягали на художній цінності та національній своєрідності цих розписів [3; 4]. Згодом знані українські мистецтвознавці П. Жолтовський і П. Білецький згадували галерею у своїх працях. Так, П. Жолтовський розглянув генезис та композицію галереї в системі малярства Успенського собору XVIII ст. [5, 26–31]. П. Білецький згадав про зображення українських гетьманів в Успенському соборі в контексті дослідження українського портрета XVII–XVIII ст. [6, 90]. Низку архівних фотографій із зображеннями благодійників і настоятелів навела О. Сіткарьова у монографії, присвяченій архітектурі Успенського собору [7, 173–175]. Історичну реконструкцію галереї робили львівські дослідники, пропонуючи свій варіант розпису для відбудованого Успенського собору [8, 121–123]. Автори публікацій вважали галерею благодійників живописом XVIII ст. Поза цим часом питання розвитку образної системи жертвувателів, які були представниками світської влади, науковцями не висвітлювалось.

Мета статті – дослідити трансформацію галереї образів українських політичних діячів у живописній декорації Успенського собору Києво-Печерської лаври XVIII–XXI ст.

Виклад основного матеріалу. Чиї зображення склали первісну галерею благодійників Печерського монастиря в Успенському соборі достеменно невідомо. Не проливає світло на цю загадку замітка в щоденнику священика Іоанна Лук'янова, зроблена в 1701 р. : «У Печерському монастирі церква дуже дивна... а в церкві стінне писання: усі князі руські написані» [9, 43, 44]. Принаймні, з неї неясно, чи були серед них зображення українських гетьманів.

Після пожежі 1718 р. Успенська церква набула барокового вигляду й художнього оздоблення. Можна висувати різні гіпотези з приводу наявності зображень князів України-Русі та українських гетьманів (що було б цілком природно), але історичні документи свідчать лише про оновлені розписи 1772–1777 рр., які виконав начальник лаврських художників Захарія (Голубовський) зі своїми помічниками [10].

Саме йому в 1886 р. приписали авторство зображень благодійників члени комісії, інспектуючи живопис собору з метою його подальшої заміни іншим [1, 581–583]. Це твердження бачимо в публікаціях XX–XXI століть, автори яких взяли його на віру. Вивчення архівних джерел дозволило спростувати таку помилкову атрибуцію: зображення благодійників написав заново художник Іоаким Федорович Юрін у 1811 р. [11, 87–93]. Пізніше, у 1843 р., зважаючи на історичну цінність, усю галерею поновили, промили зображення і заправили втрачені місця [11, 124]. Галерея жертвувателів і настоятелів існувала до 1893 р., коли живопис видалили для нового розпису Успенського собору. Зображення князів давньоруського та польсько-

литовського періоду, а також російських царів збереглися на архівних фотографіях у колекціях Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника та Національного художнього музею України. Свого часу кілька фото опублікував Є. Кузьмін, увівши їх у тодішній загальнокультурний простір [3, 232–240].

Зображення князів на фотографіях атрибууються на основі аналізу супровідних написів та списку благодійників і настоятелів [10, арк. 22а, 23, 35; 1, 581–583; 12, арк. 5–6]. Це – київські князі Ізяслав Ярославич, Святослав Ярославич, Всеволод Ярославич, володимирський і случький князь Ярополк Володимирович Мономах, київський князь Михайл Святополк Ізяславич; київські князі Володимир Всеволодович Мономах і Мстислав Володимирович; князі київські Гліб Всеславич та Георгій Володимирович, князь київський і смоленський Ростислав Мстиславич, князь Андрій Боголюбський; князі київські і случькі Симеон Олелькович та Василій Симеонович Олелькович. Русько-литовські князі: Георгій та Борис Ольшанські; Володимир Ольшанський, Федір Сангушко, Андрій Сангушко, Олександр Сангушко, Костянтин Іванович Острозький, Василій (Костянтин) Костянтинович Острозький, Іоанн Острозький, Михайл Корибут Вишневецький.

Праворуч останнього князя, із західного боку на виступі стіни, містилося зображення за віком ще молодого чоловіка в князівському одязі, у шапці, оздобленій хутром. Супровідний напис був майже втрачений. У 1887 р. в журналі «Киевская старина» його тодішній редактор Ф. Лебединцев розмістив репродукцію фотографії цього зображення і висловив припущення, що то міг би бути портрет І. Мазепи, який зберігся в Успенському соборі на західному заломі головної лівої стіни, у місці затемненому і непомітному. Автор все ж таки зауважив, що в цьому зображенні відсутні гетьманські ознаки (булава, шапка з пір'ям) і для пошуку доказів хотів запросити відомості з переліку настінних зображень та ікон Успенського собору XVIII ст., що знаходився в архіві Рум'янцевського музею [13, 190–191]. Оскільки копія цього переліку є в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, будь-хто, зацікавлений у зазначеному питанні, може переконатися, що очікуваних доказів Ф. Лебединцев не міг отримати, оскільки гетьман І. Мазепа у переліку не значиться [10].

Невдовзі після виходу цієї статті з'явилися інші публікації, присвячені темі портрета І. Мазепи. Вони, по-перше, виявили зацікавленість читачів питанням збереження портретів гетьмана (один із читачів повідомив, що портрет І. Мазепи був написаний і в церкві Києво-Братського монастиря) [14]. По-друге, з'ясувалося, що фотограф так «творчо» ретушував фотознімок, що останній набув нових рис: зображення в Успенському соборі було зовсім несхоже ані на відретушовану фотографію, ані на портрет гетьмана. До того ж автор статті К. Цибульський іронічно зауважив, що мине час, забудуться ці вади фотографії, з неї можуть зробити гравюри і з'явиться новий портрет І. Мазепи [15, 382–383]. На диво, його слова виявилися пророцькими, і до сьогодні деякі з дослідників не полишають думки, що наприкінці 1880-х в Успенському храмі Лаври було зображення І. Мазепи. У 1899 р. знову повернулись до проблеми достовірних портретів гетьмана [16]. Щодо лаврського зображення окремо зазначалось, що воно несхоже з портретом І. Мазепи, і ніякої достовірності він не мав [16, 459]. Цю історію невдалої гіпотези про лаврський портрет І. Мазепи розповів М. Петров, який разом з іншими членами комісії обстежував стінопис собору в 1886 р. [1, 589–590]. Уже в наші дні О. Ковалевська висловила припущення, що згадане зображення – імовірний портрет І. Мазепи 35–40 років, зазначивши, все ж таки, що для такого висновку немає достатніх підстав [17, 159, 160]. Інший дослідник, С. Павленко, ретельно вивчивши питання достовірних портретних зображень І. Мазепи [18, 22–123], схилився на бік аргументів, що живописний образ в Успенському соборі не є портретом гетьмана.

Зрозуміло, що за відсутності супровідного напису через обсіпання фарби було не так просто ідентифікувати чоловіка в галереї жертвувателів. Зображення чоловіка на західному боці північної стіни, через яке «ламали списи» цінителі української історії та дослідники, атрибуємо за переліком зображень благодійників і настоятелів Печерського монастиря, складеним у 1833 р. Це – князь Симон, син Африкана, князя Варязького [12, арк. 5 зв.].

А що ж із зображенням Івана Мазепи? А ще й Богдана Хмельницького, про яке писав М. Максимович? До речі, його свідчення, що портрет Богдана Хмельницького в 1834 р. зафарбували, навів П. Жолтовський. Він же зазначив, що у Львівському історичному музеї зберігається картина-копія живопису Успенського собору [5, 28–31]. На ній зображено Богдана Хмельницького та Івана Скоропадського. Хочемо наголосити, що згідно з переліком композицій 1772–1777 рр. зображень українських гетьманів в Успенському соборі не було [10, арк. 22а–23]. Коли вони з'явилися у живописі собору, дозволяють архівні матеріали [12], де йдеться про указ Святішого Синоду (1832) і розпорядження київському митрополиту Євгенію (Болховітінову), щоб у церквах не було зображень, окрім святих образів. У переліку таких зображень (був складений у березні 1833 р.) названі благодійники, зокрема гетьмани Іоанн Мазепа, Іоанн Скоропадський і Зиновій Богдан Хмельницький [12, арк. 6]. Зазначимо, що розписи І. Юрін виконував за благословення київського митрополита Серапіона (Александровського); серед жертвувателів Печерського монастиря у головному храмі Лаври художник написав Івана Мазепу, який знаходився під анафемою.

Завершення історії було таким: у березні 1835 р. за резолюцією митрополита Євгенія (Болховітінова) із зображень гетьманів зробили копії і розмістили в митрополичих покоях [12, арк. 9, 9 зв.]. Звичайно, на виконання указу митрополит міг би розпорядитися зафарбувати всю галерею благодійників, але, на щастя, він утримався від такого радикального кроку.

Наприкінці XIX ст. в основному об'ємі усі розписи знищили і розписали собор за новою програмою, розробленою київським митрополитом Іоанкієм (Руднєвим). Протягом 1894–1900 рр. нову декорацію створювали художники під керівництвом Василя Верещагіна. У ній образи князів України-Русі були представлені в традиційному для православної церкви аспекті – в образах святих. Серед них – святі благовірні князі: Борис і Гліб, Ігор, великий князь Чернігівський і Київський, Михаїл, князь Чернігівський. Мученицький подвиг заради завіту Христа любити один одного, попри міжусобиці та боротьбу за владу, явили чесноту, яка перевищила пожертви. Погодимось, ця чеснота могла бути взірцем і для заможних, хто мав змогу жертвами творити справи милосердя й допомагати церкві, і для тих, хто сам потребував матеріальної допомоги. Благородство вчинків й висота духа відкриті людині буд-якого статку і суспільного положення.

Ця декорація існувала до 1941 р., коли собор було підірвано. Після його відбудови та освячення в 2000 р. розпочалися роботи по живописному оздобленню. Для відтворення розписів було взято за основу згаданий вище опис композицій [8; 10], музейні фотографії та інші архівні матеріали. У відбудованому з руїн Успенському соборі з'явилась галерея благодійників і настоятелів Печерського монастиря. Її написали українські художники Андрій Гончар та Олексій Григоров (2012–2013). Вони виявили відданість історичним матеріалам. Сучасна галерея концептуальна, її персонажам притаманні монументальність і богатирська статура. Князі, гетьмани зображені на повний зріст, однакові заввишки – вони рівні перед Богом. Князі вдягнені в плащі, оздоблені хутром, здебільшого горностаєвим, увінчані коронами, тримають скіпетри, а гетьмани – булаву. Іконографія образів походить з українського портретного живопису і гравюри XVII – початку XVIII ст., польського портрета межі XVI–XVII ст. Від них походить історичний костюм – довгий жупан, широкий пояс, чоботи, плащ-делія, лицарські обладунки.

Натомість сучасна галерея має свої особливості у складі персонажів та композиційній побудові. У ній, наприклад, не відтворені портрети царів Федора Олексійовича та Петра I [5, 234], але з'явилися зображення князя Федора Корецького, княгині Глібової, доньки князя Ярополка Ізяславича. Вельми цікаво, що остання у виконанні Захарії (Голубовського) була, а в інтерпретації галереї І. Юріна цей жіночий образ зник, як і інший – зображення княгині Тетяни Острозької [10, арк. 23; 12, арк. 5–6]. Образи вельможних жінок-благодійниць могли існувати до 1772 р., тобто до початку оновлення стінопису Захарією (Голубовським), і були в настінній живописній галереї, написаній протягом 1772–1777 рр. Далися в знаки історичні реалії: українські землі входили до складу Російської імперії, а в зазначений час нею управляли імператриці Єлизавета та Катерина II. Що ж, у 1811 р., І. Юрін і лаврське керівництво могли не зглядатися на «жіночий чинник» у державній владі.

Своєрідною константою декорації головного храму Києво-Печерської лаври був і залишається образ київського князя Святослава Ярославича, що особисто копав рів для закладення Успенського собору в 1073 р. і пожертвував 100 гривень золотом. Він був присутній у галереях князів, які свого часу писали Захарія (Голубовський), І. Юрін і сучасні живописці. Сюжетна композиція на тему закладіння собору збереглася з 1770-х і до сьогодні.

У сучасній галереї благодійників центральне місце композиції в притворі віддано трьом українським гетьманам: Івану Скоропадському, Богдану Хмельницькому, Івану Мазепі. У галереї відбулась часткова зміна композиції і, відповідно, семантики. Якщо галерея благодійників і настоятелів, котра була прикрасою Великої Лаврської церкви протягом 1777–1893 рр., містилась на стінах притвору та у західній частині бічних нав, як своєрідні частини диптиху, то зараз дзеркальна симетрія втрачена. Галерея жертвувателів у сучасній інтерпретації залишена в притворі. Князі і княгині, гетьмани, царі – усі вони предстоять перед величним інтронізованим бразом Цариці Небесної, Богородиці з Немовлям Христом, який написано вище – на склепінні притвору. І таке коригування у загальній храмовій композиції акцентує ідею позачасову й актуальну, ідею відповідальності політичних діячів, можновладців перед Богом.

Таким був історичний розвиток образів українських князів і гетьманів у системі розписів Успенського собору з XVIII ст. до початку XXI ст.

Висновки. У бароковій декорації Успенського собору XVIII ст. існувала галерея князів-благодійників. У 1770-х (Захарія Голубовський, 1772–1777) було зображено князів та княгинь України-Русі, російських царів. У написаній заново галереї (І. Юрін, 1811) образи князів і царів збереглися, жіночі образи зникли, але з'явилися образи українських гетьманів (І. Скоропадський, Б. Хмельницький, І. Мазепа). У 1835 р. зображення гетьманів зафарбували. У новій декорації собору (В. Верещагін, 1894–1900) образи князів-благодійників поступилися місцем образам князів-святих. Образ київського князя Святослава Ярославича, який взяв участь у закладанні Успенського собору, зберігався в усіх розписах XVIII–XXI ст. У сучасних розписах собору в основу галереї благодійників покладено живопис 1772–1777 рр. та 1811 р. Її складають образи гетьманів, князів, княгині, царів. У сучасній галереї благодійників (А. Гончар, О. Григоров, 2012–2013) акцентовано ідею предстоання перед Богородицею з Немовлям, ідею відповідальності політичних діячів.

Література

1. Петров Н. Об упраздненной стенописи великой церкви Киево-Печерской Лавры // Труды Киевской духовной академии. 1900. № 4. С. 579–610.
2. Эртель А. Д. О стенописи великой Успенской церкви Киево-печерской лавры // Труды Киевской духовной академии. 1897. № 4. С. 500–527
3. Кузьмин Е. М. Несколько соображений по поводу уничтоженных и уцелевших памятников старины в Киево-Печерской лавре // Искусство и художественная промышленность. 1900. Февраль. С. 223–240.
4. Яремич С. Памятники искусства XVI и XVII ст. в Киево-Печерской лавре // Киевская старина. 1900. Июнь. С. 378–390.
5. Жолтовський П. М. Монументальний живопис на Україні XVII–XVIII ст. Київ : Наук. думка, 1988. 159 с. : іл.
6. Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII–XVIII вв. Ленинград : Искусство, 1981. 256 с. : ил.
7. Сіткарьова О. В. Успенський собор Києво-Печерської Лаври. Київ : Свято-Успенська Києво-Печерська Лавра, 2000. 232 с. : іл.
8. Сліпченко Н., Ошуркевич Л., Сьомочкін І. Концепція відтворення стінопису Успенського собору Києво-Печерської лаври // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». Львів, 2000. Число 11. С. 101–144.
9. [Лукиянов Иоанн]. Путешествие в свяую землю священника Лукьянова // Русский архив. 1863. № 1. С. 21–64.
10. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського Фонд І. Справа 5412. [без року].
11. Бардік М. А. Оновлення монументального живопису Успенського собору Києво-Печерської лаври і Софії Київської в першій половині XIX століття : монографія. Київ, 2019. 310 с. : іл.
12. Центральний державний архів України, м. Київ. Ф. 128. Опис 1 загальний. Справа 1824. 1835.
13. [Лебединцев Ф.]. К портрету гетмана И. С. Мазепы // Киевская старина. 1887. Январь. С. 188–191.
14. [Лебединцев Ф.]. Еще о портрете И. С. Мазепы // Киевская старина. 1887. Февраль. С. 370–372.
15. Цыбульский К. Ненаучные приемы в научном деле (По поводу одного газетного известия о редком портрете Мазепы) // Киевская старина. 1887. Февраль. С. 377–383.
16. А. Л. [Лазаревский А.]. Заметки о портретах Мазепы // Киевская старина. 1899. Март. С. 453–462.
17. Ковалевська О. О. Нові підходи до пошуку достовірних зображень гетьмана Івана Мазепи // Український історичний журнал. 2007. № 3. С. 152–167.
18. Павленко С. Іван Мазепа. Прижиттєві зображення гетьмана та його наближених. Київ : Мистецтво, 2018. 208 с. : іл.

References

1. Petrov, N. (1900). About the Liquidated Mural Painting of the Kyiv-Pechersk Lavra's Great Church. Trudy Kievskoy dukhovnoy akademii. 4, 579–610 [in Russian].
2. Ertel, A. D. (1897). About the Mural Painting of the Kyiv-Pechersk Lavra's Dormition Cathedral. Trudy Kievskoy dukhovnoy akademii. 4, 500–527 [in Russian].
3. Kuzmin, Ye. M. (1900). Some Thoughts About the Liquidated and Preserved Ancient Monuments in Kyiv-Pechersk Lavra. Iskusstvo i khudozhestvennaya promyshlennost. February, 223–240 [in Russian].
4. Yaremich, S. (1900). Art Monuments of the XVII–XVIII Centuries in Kyiv-Pechersk Lavra. Kievskaya starina. June, 378–390 [in Russian].
5. Zholtovskiy, P. M. (1988). Monumental Painting in Ukraine in the XVII–XVIII Centuries. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
6. Beletskiy, P. (1981). Ukrainian Portraiture of the XVII–XVIII Centuries. Leningrad: Iskusstvo [in Russian].
7. Sitkarova, O. V. (2000). Kyiv-Pechersk Lavra's Dormition Cathedral. Kyiv: Sviato-Uspenska Kyievo-Pecherska lavra [in Ukrainian].
8. Slipchenko, N. & Oshurkevych, L. & Somochkin, I. (2000). The Mural Painting Re-Creation Concept in the Kyiv-Pechersk Lavra's Dormition Cathedral. Visnyk instytutu «Ukrzakhidproektrestavratsiia». Lviv. 11, 101–144 [in Ukrainian].
9. Lukyanov, Ioann. (1863). Priest Lukyanov's Journey to the Holy Land. Russkiy arkhiv. 1, 21–64 [in Russian].
10. Institute of Manuscripts in V. I. Vernadsky National Library of Ukraine Fund I. Records 5412 (no year) [in Russian].
11. Bardik, M. A. (2019). Renewal of Mural Paintings in the Kyiv-Pechersk Lavra's Dormition Cathedral and Kyiv St. Sophia Cathedral in the First Part of XIX Century: monograph, Kyiv: TOV «Kyivska Drukarska Manufaktura» [in Ukrainian].
12. Central State Historical Archives of Ukraine, city of Kyiv. Fund 128. Series I General. Records 1824. (1835) [in Russian].
13. Lebedintsev, F. (1887). To the Portrait of Hetman I. S. Mazepa. Kievskaya starina. January, 188–191 [in Russian].
14. Lebedintsev, F. (1887). Even More About the Portrait of Hetman I. S. Mazepa Kievskaya starina. February, 370–372 [in Russian].
15. Tsybulskiy, K. (1887). Unscientific Methods in the Scientific Investigation (Some Newspaper's News About the Rare Portrait of Mazepa). Kievskaya starina. February, 377–383 [in Russian].
16. A. L. Lazarevskiy, A. (1899). Notes About Portraits of Mazepa. Kievskaya starina. March, 453–462 [in Russian].
17. Kovalevskaya, O. O. (2007). New Approaches to Finding Authentic Image of Ivan Mazepa. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. 3, 152–167 [in Ukrainian].
18. Pavlenko, S. (2018). Ivan Mazepa. Life Images of the Hetman and His Attendants Kyiv: Mystetstvo [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 08.10.2019 р.